

година и до Ружа, преди да се роди дъщеря им Ана: „20 декември 1910/2 януари 1911 г. Честит имен ден, Ружа Димитрова и честита Коледа на цялото семейство! Милва ме надеждата, че ще се видим пак някога. Целуни Здравко, непознатия, който живее в тебе и помоли Митя да ми се обади за двама ви. Ако и ти напишеш няколко реда — ще бъде още по-хубаво. Много здраве. Николай“ (Илюстрирана карта: Maternité, par Gaston Guédy).

Твоите стихове в I книга на „Свѣр. мисъл“, както и Димчовите в последнията, ми се видяха положително хубави — Подвързачов публикува цикъла „Стихове“: „Влязъл. Вече познали отколе“, „Неркролози“, и „Рефлекси“, а Димчо Дебелянов — „Под тъмни небеса“: „О, неволя — да крещ“, „Спи градът в безшумните тъми“, „Далеч над мъртвите гори погледна мъртвата луна“ и „Сложи ръка на моите устни“ (15. IV. 1911, кн. 3).

Разбирам твоя страх метежен, Хамлете — с откриването на писма стихотворения до Димитър Подвързачов и Димчо Дебелянов се доказва по неоспорим начин кога и къде са създадени първите неизвестни досега варианти на някои от поетическите творби на Лилиев, включени след години в книгите „Птици в нощта“ и „Луни петна“. При повторното връщане към тях поетът прави съществени промени, които дават материал за изследване на неговия творчески процес. Частична трансформация търпят и самите заглавия: „Заслушан в нощната мълва“ — „Заслушан в смъгнатите слова“; „Бедно сърце, пожали“ — „Клето сърце, пожали“; „Хоризонти надвесени“ — „Кръгозори надвесени“ и т. н.

Илюстрираната карта от 22 август 1915 г. до Димчо Дебелянов е изпратена до дома на Подвързачови и както знаем — последната квартира на поста. Пожеланието: „Бъди здрав, весел и горд“, не е случайно — Дебелянов обичал да шитра края на сонета на Димитър Бояджиев — „Нощем“:

И милите надежди отмилени
ще шъпнат на душата ми, ранени:
„Напразно горд! Напразно окрилен“.

ПОВЕСТТА НА А. Ф. ВЕЛТМАН „РАЙНА, КОРОЛЕВНА БОЛГАРСКАЯ“ В ПРЕВОДНАТА ЛИТЕРАТУРА НА БЪЛГАРСКОТО ВЪЗРАЖДАНЕ И В ИСТОРИЯТА НА ПРЕВОДА В БЪЛГАРИЯ

ЛИЛИЯНА МИНКОВА

„Райна, българска царкиня“, приказ А. Ф. Велтмана, преведе от руски Елена Мутева. Санктпетербург, издание на калоферското училище, 1852. Второ издание, Одеса, 1856 г.

Този превод ще остане дълго време ненадминат и ще привлече многобройни читатели. Висока оценка ще му даде още възрожденската критика, ще я потвърди и българската филологическа наука на XX в. Общо място ще стане съпоставянето или по-точно противопоставянето на превода на Мутева и този на Йоаким Груев: „Райна, княгиня българска.“ Повесть от Велтмана, преведена от Йоакима Груева. Белград, 1852. Второ издание, Виена, 1866 г.

През последните 10—15 години излязоха нови издания на редица Велтманови произведения, между които и „Райна, королевна българская.“ Появиха се и нови изследвания на Велтмановото творчество, както и обстойни коментари към включените в изданията повести и романи¹.

Това направи възможно след анализ на повестта на фона на Велтмановото творчество да се покаже как се вписва тя в преводната литература на Българското възрождане. А след сравняване на двата превода с оригинала и помежду им да се определи тяхното място в историята на превода в България.

¹ В. Ф. Переверзев. А. Ф. Вельтман. — В: А. Вельтман. Приключения, почерпнутые из моря житейского. М., 1957, 3—13; Ю. М. Акутин. Александр Вельтман и его роман „Странник“. — В: А. Ф. Вельтман. Странник. М., 1977, 247—300; Ю. Акутин. Проза Александра Вельтмана. — В: Александр Вельтман. Повести и рассказы. М., 1979, 5—20; В. И. Калугин. Романы Александра Вельтмана. — В: А. Ф. Вельтман. Романы. М., 1985, 3—21; А. П. Богданов. А. Ф. Вельтман — писатель-историк. — В: А. Ф. Вельтман. Романы. М., 1985, 458—481; В. А. Кочелев. Мудрая фантазия сказочника. — В: А. Ф. Вельтман. Сердце и думка. М., 1986, 3—21.

Руско-турската война от 1828—1829 г. приближава и в пряк, и в преносен смисъл руската обществено-католическа българските земи и проблеми. Сред писателите и учените, които през следващите десетилетия ще се занимават с тях, мнозина са участници във войната: А. Ф. Велтман, И. П. Липранди, А. Ф. Хилфердинг, А. С. Хомяков и др. За Велтман и Липранди от огромно значение е и продължителното им пребиваване в Бесарабия. Там в допир с българските колонисти възниква още преди войната интересът им към миналото и настоящето на българския народ, към неговата древна писменост и неговия фолклор. В Кишинев Велтман се запознава с А. С. Пушкин, Ю. И. Венелин, И. П. Липранди. С този град е свързана появата на българската тема в творчеството на Пушкин и Велтман, в историческите издирвания на Венелин и Липранди³.

През време на войната Велтман е в действащата армия. Той участва в обсадата на Браила, в сраженията край Шумен. Годините, прекарани в Бесарабия, и участието във войната намират отражение в ранното творчество на писателя. Още в първия си роман „Странник“ (1831) той разказва за българите в Кишинев, рисува български пейзажи, спомена си за Силистрия и Шумен. В архива на Велтман са запазени неговите „Реляции о русско-турецкой войне 1828 года“, кратката му бележка „Особенно замечательные события во время войны с Турцией в 1828 и 1829 годах“⁴. За бесарабските българи Велтман споменава и в повестта „Урсул“ (1841). В „Райна, королева болгарская“ Велтман описва по собствени спомени околностите на Преслав и Любен Каравелов ще отбележи през 1870 г., че „Райна“ от Велтмана, по мнению на българските читатели, изображавала твърде верно избраната местност в България и имала е за българите национални интереси“⁵.

Когато се премества през 1831 г. в Москва, Велтман се озовава в още по-широк кръг от учени и общественици, проявяващи жив интерес към България. Сред новите му познати са М. П. Погодин, О. М. Бодянский, И. И. Срезневский, К. Ф. Калайдович, Н. В. Верг, К. С. Аксаков и др. Сега с него поддържа връзки и представители на младата българска интелигенция. В заниманията си с български фолклор той има помощта на Николай Катранов, за съдействие го търсят Захари Княжевски и Сава Филаретов⁶. Можем да предположим, че ако за връзките на Велтман с други българи, учили в Москва през 50-те и 60-те години на XIX век, липсват архивни свидетелства, причината е, че с доброжелателния и отзивчив директор на Оръжейната палата те са контактували лично.

Още в романа „Странник“ критиката открива новаторски черти. Тук няма стройна композиция, нито последователно разгръщане на сюжета. Пътешествието на автора е ту реално, ту плод на въображението му. Волен от най-неочаквани асоциации, той прескача от тема на тема, постига калейдоскопична пестрота. По-късно в историческите романи на Велтман „Кашей бессмертный“ (1833), „Святослав, вражий питомец“ (1835), „Александр Филиппович Македонский. Предки Калимероса“ (1836) и др. също ще липсва хронологическа последователност, героите, съществували или измислени, ще играят по-малка роля от фона, на който са изобразени. Желанието на писателя е да обрисова в неговото многообразие ежедневието на древна Русия. Княжеският дворец и домът на занаятчията, нрави, обичаи, обреди, сечива, оръжие, облекло — всичко е ако не подробно описано, поне названо. Великолепното познаване на историческите извори и богатото въображение са слети в едно. Неповторима особеност на романи като „Кашей бессмертный“ е потапянето на повествованието в стихията на народното творчество. Още по-рядка

³ М. П. Погодин. Александр Фомич Вельтман. — Русская старина, II, № 10, т. IV, октябрь, СПб., 1871, 405—410; Л. Майков. Бессарабские воспоминания А. Ф. Вельтмана и его знакомство с Пушкиным. — В: А. С. Пушкин. Биографические материалы и историко-литературные очерки. СПб., 1899, 92—136; А. Кидель. А. Ф. Вельтман. — Днепр, X, 3, март 1957, 130—136; Л. Н. Оганян. Новые архивные материалы о герое повести А. С. Пушкина „Кирджали“. — В: Пушкин на Юге. Т. I. Кишинев, 1858, 37—56; Л. Н. Оганян. А. С. Пушкин и молдавская тематика А. Ф. Вельтмана. — В: Пушкин на Юге. Т. II. Кишинев, 1861, 211—226.

⁴ А. Ф. Вельтман. Странник. М., 1977. Дополнения, 184—192, 208.

⁵ Свобода, бр. 24, 22. IV. 1870.

⁶ Ю. Акутин. А. Вельтман и его роман „Странник“. — В: А. Ф. Вельтман. Странник. М., 1977, с. 269.

— едновременно иронично отстраняване. Велтман оголва похватите на историческия романист не само у предшествениците си, но и в собствените си произведения.

Неизчерпаема е фантазията на Велтман и в неговото словотворчество. Съмишленник на Дал и предшественик на Лесков, той черпи с пълни шепи от летописи и хроники, от приказки и билини. Велтман не само използва, но и създава архаична лексика. Както обяснява Б. Бухшаб: „От сохранившихся древнерусских слов он производит другие, соединяет корни и суффиксы, образует сложные слова, восстанавливает имена и названия на основании этимологических соображений. Но основная работа — подбор и внедрение в язык готовых древних слов.“⁶ В. В. Виноградов набляга повече на функциите на онези реконструкции, които създава писателят. „... Задача Вельтмана — подчертава той — вовсе не в адекватном воспроизведении речи древнерусских людей, а в создании специфического имитирующего стиля исторического изображения и воспроизведения.“⁷

В тясна връзка с това стои още една насока във Велтмановото словотворчество. Този път целта му е да създаде национален колорит. По думите на В. Ф. Переверзев: „Вельтман любит играть лексическими элементами разных народов, выбирая наиболее экзотические, поражающие слух непривычным, чудным звучанием.“⁸ По отношение на романа „Кашей бессмертный“ Б. Бухшаб уточнява: „Вельтман... орудует таким же условно-польским языком, как и условно древнерусским, т. е. вставляет в речь персонажей-поляков столько польских слов или только суффиксов и огласовок, чтобы речь эта получила соответствующую окраску... В речах черногорцев... также дана легкая сербская окраска.“⁹

Можем веднага да добавим, че в „Райна, королевна българская“ срещаме български и „българообразни“ думи, вплетени от автора за национален колорит.

За езика на Велтмановите романи е характерно и изобилието на метафори, омоними. Те често служат за извличане на комически ефект. В такава функция в „Райна, королевна българская“ те липсват, което е в съответствие с общото трагично звучене на повестта.

Цитирахме характеристиката у няколко изследователи на редица особености на Велтмановия език, защото предаването им на български е сред най-трудните задачи, пред които са се изправили Елена Мутева и Йоаким Груев.

Изключително популярен през 30-те и 40-те години на XIX век, А. Ф. Велтман минава постепенно в категорията на забравен второстепенен писател, останал в сянката на Гогол, Тургенев, Толстой и Достоевски.

Интересът към Велтман през 20-те и 30-те години на XX век от страна на такива литературоведи като Б. Айхенбаум, Л. Гросман, Б. Бухшаб, В. Переверзев, З. Ефимова и др.¹⁰ е свързан с техните търсения на закономерностите на литературния процес. Те проследяват онези степени на натрупвания, без които не може да се осъществи преходът от архаичното към новаторското. Вниманието им е съсредоточено върху романите на Велтман, в които са най-големи постиженията на писателя в преодоляването на стари жанрови форми, композиционни и стилистични похвати и създаването на нови. Анализират се такива теми и герои, такива особености в прозата на романтика Велтман, които го правят предшественик на руския реализъм.

Показателно е, че през първите десетилетия на XX век интересът към Велтман си остава чисто научен и творбите му не се предлагат на читателя. Половин век по-късно, през 70-те години, Велтман отново е в ползрението на съветските изследователи. Но сега те не само продължават някои теми от работите на своите предшественици и подхващат нови, но стават и коментатори на преиздадените от тях Велтманови повести и романи. От какво може да бъде обусловен в наши дни интересът към Велтман? Навярно от историческата тематика, от нарасналата способност на читателя да се наслаждава на

⁶ Б. Я. Бухштаб. Первые романы Вельтмана. — В: Русская проза. Вопросы поэтики. Сборник статей под ред. Б. М. Эйхенбаума и Ю. Н. Тынянова. Ленинград, 1926, с. 213.

⁷ В. В. Виноградов. Об языке художественной литературы. М., 1959, с. 527.

⁸ В. Ф. Переверзев. Предтеча Достоевского. — В: У истоков русского реального романа. М., 1937, с. 138.

⁹ Б. Бухштаб. Первые романы Вельтмана... с. 214.

¹⁰ Б. Эйхенбаум. Лермонтов. Опыт историко-литературный. Л., 1924, 133—137; Б. Бухштаб. Первые романы Вельтмана. — В: Русская проза. Вопросы поэтики. Сб. статей. Вып. VIII, под ред. Б. Эйхенбаума и Ю. Тынянова. Л., 1926, 192—231; З. С. Ефимова. Начальный период в литературной деятельности А. Ф. Вельтмана. Русский романтизм. Сб. статей под ред. А. И. Белецкого. Л., 1927, 51—88; В. Ф. Переверзев. Предтеча Достоевского. — В: У истоков русского реального романа. М., 1937, 78—145.

богатата му ерудиция и изобретателно словотворчество. Но не може, струва ми се, да не играе роля и още една страна на Велтмановото творчество, много точно отбелязана от А. С. Пушкин в писмото му до Е. М. Хитрово от 8 май 1831 г. Поетът ѝ изпраща романа „Странник“ и пише: „В этой немного вычурной болтовне чувствуется настоящий талант.“¹¹ Моментът на развлекателност присъства в различна степен във всички произведения на Велтман. С вроден усет за характерното, яркото, той разказва за бит и нрави от близкото и по-далечното минало. Прави го леко, непринудено, с много хумор. А това не може да не привлече читателя.

Вече известен белетрист романтик, А. Ф. Велтман се спира на сюжети, които свързва руската и българската история. Иска да разкаже за събития, на които ще даде ново, необичайно осветление. Става дума за похода на киевския княз Светослав в България през 971 г. И сега вижданятия на Велтман са сходни с тези на Юрий Венелин. В „Критические изыскания об истории болгар“ (излезли на руски през 1849, а на български през 1853 г.) Венелин иска да докаже, че Светослав идва в България, повикан на помощ от боляри, които са се опълчили срещу провизантийската политика на цар Петър. Велтман приема свидетелствата на историческите извори, че князът е бил призован като съюзник от император Нихифор Фока. Но веднъж дошъл в България, той е разбрал: народът на тази страна е кръвен брат на руския и трябва да му се помогне в борбата срещу Византия. Разбира се, Велтман пише не историческо съчинение, а повест. Той може да даде повече простор на въображението си, да измисли несъществуващи герои, да мотивира постъпките на Светослав и с любовта му към Райна.

Писателят добре помни как българите са посрещали руските войски през 1829 г. Той разбира, че историческа повест, която открива корените на дружбата между двата народа още в X век, ще вдъхне у поробените българи нова надежда за помощ от Русия. По-нататък ще можем да се убедим, че сюжетни и композиционни особености в „Райна, королева болгарская“ свидетелствуват за адресиране на произведението не само към руския, но и към българския читател. Велтман е имал, изглежда, вяра, макар и доста обща, представа за неговите вкусове.

Може да се каже, че руската критика не е обърнала внимание на „Райна, королева болгарская“. Излязла през 1843 г. в списание „Библиотека для чтения“, тя е преиздадена едва през 1985 г., т. е. след 142 години. А знаем, че от повестите на Велтман, пръснати в периодиката, са били съставени три сборника, съответно през 1836, 1837 и 1843 г. Възбуждане към повестите на Велтман като специален обект на изследване се обръщат едва съветските литературоведи, и то от 70-те години насам. Но с „Райна, королева болгарская“ отначало почти не се занимават и те. Така Юрий Акутин само бегло я споменава в предговора към издадените от него през 1979 г. „Повести и рассказы“. Повестта не е включена в тома.

За съжаление разполагам само с автореферата на дисертацията на Л. В. Саламова „Повести А. Ф. Вельмана. Проблематика, жанр, стиль“ (Москва, 1983). Авторката определя мястото на Велтмановите повести в руската проза от 30-те и 40-те години на XIX век. Интересуват я тяхната проблематика, природата на романтичния конфликт и герой, елементът на фантастичното в тези произведения, стилистичното им своеобразие. Фактът, че „Райна, королева болгарская“ рядко се привлича при изясняването на тези проблеми, е още едно доказателство, че тя в редица отношения се различава от останалите Велтманови повести. Тя явно е нетипична не само на фона на историческите му романи, но и на малките жанрове в неговата проза. Тази „непредставителност“ на „Райна, королева болгарская“ не я откъсва, разбира се, от Велтмановото творчество. За него тя е характерна и с присъствието на такъв романтичен герой като Войан — странен и самотен беглец от света, художник, подчинил на младини таланта си на злото. Ярко велтмановски са страниците, разказващи за Светослав и дружината му, за живота в двора на киевския княз, на българския цар и на византийския василевс. Типично Велтманово е използването на явни и скрити цитати от древноруската литература, езиковото творчество на страниците на повестта.

Съвсем естествено е, че в наше време най-голямо внимание на „Райна, королева болгарская“ са отделили издателите ѝ. Те също подчертават на първо място нетипичното в нея. А. П. Богданов пише: „Райна, королева болгарская“, увидевшая свет в 1843 г., необичайна для творчества А. Ф. Вельмана. Ее сюжет, композиция, манера повествования максимально приближены к традиционной форме исторических романов и повестей.“¹²

¹¹ А. С. Пушкин. Полное собрание сочинений в 16-ти томах. Т. XIV. М., 1941, с. 164.

¹² А. П. Богданов. А. Ф. Вельман — писатель-историк. — В: А. Ф. Вельман. Романы. М., 1985, с. 476; А. Атанасов. Българската преводна повест. — В: Райна, българска царица. По-

Констатацията е явна, но твърде обща.

Ние можем да свържем това „отклоняване“ на повестта от руслото на Велтмановата проза в немалка степен с нейния втори адресат — българския читател. До какво води неговото присъствие? Вече бе посочено, че за редица исторически произведения на Велтман е характерно създаващото комически ефект пресичане на историческия план със съвременния. Като се отъква в „Райна, кралица на българската“ от този похват, авторът не само я прави достъпна за неизкушен в литературните условности читател. Той проявява и дълбоко чувство за национален такт. В повест за далечно минало на някога славен, а сега поробен народ писателят не може да си позволи каквото и да било отстраняване, каквато и да било ирония. Повестта е издържана открай докрай в сериозен, на места драматичен тон. Същото отношение проявява авторът тук и към руския исторически материал, за да не наруши единството на произведението. В „Райна, кралица на българската“ той не си позволява да бъде присмехулен, да взема на подбив героите си и дори историците, писали за тях. Но така стига и до един по-традиционен начин за разгръщане на историческия сюжет. Ще отбележим още, че макар в повестта цели глави да са посветени на руската линия в нея, авторът не я насища с руски фолклор. В. Калугин сочи: „Райну, кралицу болгарскую“ нельзя причислить к фольклорно-историческим произведениям Вельтмана. Развитие сюжета подчинено здесь законам исторической романистики, образы лишены сказочности, которая предопределила принципиально иные стилистические и сюжетные приемы в „Кашее бессмертном“ и „Святославиче“¹³.

В повестта е ясно изразена авантюристичната линия. Съвсем в духа на приключенската историческа повест са страниците за пребиваването на Райна в кулата на разбойниците, откъдето я освобождава безстрашият Светослав. Авантюри изживява и Войя в Цариград. Сцените в пещерата, магните на Тула, предчувствията, сънищата, суеверията напомнят за т. нар. черен роман. З. Ефимова пише: „Велтман культивират на руската почва авантюристичния жанр, ища за него материал в народната сказка („Кашее бессмертный“) и в история („Райна, кралица на българската“).“

Още по-важно е, че като се различава от романтичната повест, „Райна, кралица на българската“ се приближава към сантименталната. Наред с историческата тема тук голямо място заема любовната. Образът на Райна е изграден според каноните на сантиментализма и с езикови средства от неговия арсенал. Героите са рязко разделени на положителни и отрицателни, свои и чужди. Своите — българите и русите — са храбри, родолюбиви, добродетелни, красиви; чуждите — византийците и хазарите — коварни, жестоки, най-често с отблъскваща външност. Все черти, присъщи и на много други преведени през Възраждането повести и разкази, несъмнено допадащи на читателя.

Любопитно е, че авторът се е отказал да извлече романтичен конфликт от обстоятелството, че Райна е християнка, а Светослав — езичник. Той поставя други пречки пред любовта им. Близкият на българския читател верски конфликт ще се появи в романтични преводни повести, в Гоголеви „Тарас Булба“, в „Атала“ на Шатобриан. Но в „Райна, кралица на българската“ Велтман е предпочел не романтичния, а сантиментално-авантюристичния вариант.

В литературния живот на Възраждането „Райна, кралица на българската“ присъства в два превода — на Мутева и на Груев, и в драматизацията на Добри Войников „Райна княгиня“. Драма в пет действия, представена в Брайлското театро. Браила, 1866 г.; 2-ро изд., Браила, 1869 г.; 3-то изд., Браила, 1875 г.“ Драматизацията, допринесла извънредно много за популярността на Велтмановата творба, е тясно свързана с превода на Елена Мутева, върху който е изградена. В тези три варианта „Райна, кралица на българската“ заживява, всеки път по различен начин, в българска среда. Това е много рядък случай, който дава възможност за интересни наблюдения върху различни форми на рецепцията. Тъкмо такива сравнения позволяват да се покаже зависимостта на реалното присъствие на чуждестранната творба в литературния живот на Възраждането от сполуките или несполуките на преводачите ѝ.

Двата превода — на Елена Мутева и на Йоаким Груев — ярко илюстрират факта, че още в средата на XIX век сред българските преводачи има привърженици на два различни подхода към авторския

вест от А. Ф. Велтмана. Преведе Елена Мутева. Библиотека „Българска книжнина“, № 15. С., 1928, с. III—XII; Ем. Георгиев. Български образи в славянските литератури. С., 1969, 134—143; Г. Германов. А. Ф. Велтман и българското историческо минало. — В: Окръжено навечерие. С., 1984, 59—72; М. Младенова. Елена Мутева. Майстор на превода. С., 1984, 45—60.

¹³ В. И. Калугин. Повести А. Ф. Велтмана. Романи Александра Велтмана. — В: А. Ф. Велтман и н. Романи. М., 1985, 20—21.

текст. Първият, представен от Мутева, допуска по-свободно отношение към оригинала, вторият, към който се придържа Груев, изисква запазване на неговата цялост.

Преди да се опитаме да анализираме в сравнение двата български превода на Велтмановата по-вест, трябва да посочим няколко случая, при които Мутева и Груев не са могли да не постъпят по един и същ начин.

Началото на „Райна, королева българская“ е обръщение към руския читател.

„Перенесемся за тысячу верст, за тысячу лет“ — приканва Велтман и продължава: „Вы слышали о великом Преславе, стольном граде Дунайской Болгарии, где знаменовались подвиги нашего удалого богатыря, добросанного князя Святослава.“¹⁴

Мутева: „Вий сте чували да приказват за велики Преслав, престолни град на българското царство.“

Груев: „Мнозина са слушали за великий Преслав, столичний град на България.“

Българският читател няма нужда да се пренася на хиляди версти, нито да прави разлика между Дунавска и Волжска България, нито да възприема Светослав като главен герой.

Велтман нарича в повестта си българския владетел „король“ или „крал“, двамата преводачи навсякъде — цар. В оригинала за Георги Сурсуул се говори като за царев зет, преводачите коригират — „шурей“. Тяхното усещане на читателя е еднакво и в малкото случаи, когато и двамата побългаряват. Така „цветушие платаны“ у Мутева се превръщат в „зелени ясени“, у Груев в „разцветени овошки“. Макар да говори за неприязнените отношения между България и Византия, верен на своя обикнат похват, Велтман шедро възвежда гръцки думи. Преводачите са намалили значително техния брой. В „Райна, королева българская“ Велтман е впил за колорит български (момци, кмет, капа, душица, племенница и т. н.) или „българообразни“ думи (болгарыня, буздова, господица, гавраны и др.). В превода те се сливат с текста, губят стилистичната си функция. Изследователите сочат, че в историческите си романи Велтман се стреми да използва такава лексика, която да създава впечатлението, че героите му говорят на народен език. Затова той избягва църковнославянизмите. Но в „Райна, королева българская“ той прави тъкмо обратното и тук изобилието на църковнославянска лексика е свързано пак с желанието да се засили българският колорит. В преводите той се запазва там, където църковнославянизмите имат и сега стилистична обогатеност.

За Елена Мутева работата над „Райна, королева българская“, руска повест със сюжет из българската история, написана от известен българофил, е нещо по-различно от превода на която и да било друга творба от чуждестранен автор. Повестта трябвало не само да стане достъпна за български читател, но и да звучи с максимална въздействена сила. Да привлече българина не само с бъдещото патриотично чувство съдържание, но и с излъчването на своя език. Желанието на Мутева е да всели в повестта български дух, българско виждане за земя и хора, за събития и герои. Читателят да има чувството сякаш не чужденец, а българин описва с любов родната си земя, красотата и величието на Преслав, богатството на царските палати, хубостта на Райна княгиня. Пътят към това е лежал единствено през езика, пазител на българщината. Той трябвало да пробуди близки за всеки българин представи, образи, емоции.

Такава цел води Елена Мутева към единствено възможния за нея избор на изразни средства. Тя се обръща към народния език и се стреми да остане в границите на онова, което той ѝ дава, максимално да използва натрупаните в него богатства. Когато оригиналът я изправя пред затруднения, когато не може да почерпи от народния език необходимото съответствие, Елена Мутева избира. Тя или жертвува нещо от оригинала, или използва книжна лексика. Към втората възможност прибягва най-често, за да предаде изживяванията на героите. Културна лексика възвежда в описанията на Преслав, Цариград, Киев, в разказа за изкуството на ваятеля и певеца Войя, за политически събития. Същевременно Мутева отстранява на десетки места реални от най-различен характер, които би трябвало или да се въведат като чуждици, или да се заменят с неологизми. Така нейният текст придобива като съдържание по-голяма достъпност, а като форма стилистичен облик, различен от този на оригинала. Твърде усложненият, украсен Велтманов стил става по-естествен и по-единен. Но в никакъв случай не еднообразен, защото преводачката запазва някои от неговите компоненти.

И така, съкращения Елена Мутева прави с две цели. Първата: да не обремени читателя с неща, които според нея не отговорят на неговото равнище. И второ: да бъде преработен пак с оглед на чи-

¹⁴ Примерите са дадени по: Райна, българска царкня. Повест от А. Ф. Велтмана. Преведе Елена Мутева. Библиотека „Българска книжнина“, № 15. С., 1928; Райна, княгиня българска. Повест от Велтмана, преведена от Йоакима Груева. Белград, 1852.

тата стилът на повестта, Що се отнася до Йоаким Груев, той оставя почти непокънат авторския текст. Изглежда, не смята, че нещо в него може да затрудни съотечествениците му. Всъщност може би цели и да ги подтикне да научат много нови неща. Като се опитва да предаде не с оглед на определена концепция, а просто един след друг стилистичните компоненти, той се озовава пред трудности, превръщащи превода му в хаотична смесица.

Какво изпуска Мутева? Места, изискващи по-широка обща и историческа култура.

У Велтман: „Комис. . . был коварный народоласкатель; потворствуя страстям, он уловил всех вельмож и бояр, которые имели голос и вес. . . По образцу эллинской и римской премудрости его окружали „люди шепотники, на языке службу носящи.“

У Мутева: „Комис. . . беше потъквив, глadyше и мажаше, добре прибра в ръцете си сичките боляри и големци, които имаха глас и сила.“

У Груев: „Комис. . . бил низкий народоласкател. Угаждал на страстите на подчинените си, та уловил в своя мрежа вси вельможи и боляри, които били знаменити в народа и думата им са слушала в правителството. . . По начина на гръцката и римската премъдрост около него се въртели „ласкатели, що носят услужливост на языка.“

Със сигурен вкус Мутева отстранява изкуствени, несполучливи образи и сравнения:

Велтман: „Только что проклюнулось яйцо нового птенца природы и прозябшее семя выбежало на вешнее солнце, и воскресшая жизнь подала голос. . .“

Мутева: „Едвам ся разделене земята, цветто изникна да ся огрее на младото слънце, и сичко оживя. . .“

Груев: „Зимата премина, настана пролет, едва-тако се разлупило яйцето на новото пиленце на естеството, и поникалото семе си показало глава на слънце, и възкръсналий живот дал глас.“

Какво ли си е представил читателят на Груевия превод?

Могат да се приведат още примери. Но най-същественото е, че Елена Мутева дума след дума, изречение след изречение променя общото звучене на оригинала и го прави дълбоко българско чрез неговия език.

Велтман: „— Отчего же измерла душа моя?“

Мутева: „— Ох, що ли ми примира душицата?“

Груев: „— Не зная зашто ми е ослабнала душата?“

Или:

Велтман: „. . . с этого времени об хазарах ни слуху, ни духу“.

Мутева: „. . . и от тоги веч хазарите ни ся чува, ни видяха.“

Груев: „. . . и от тогава на хазарете нито имя ся чуе.“

Някои случаи преминават в побългаряване:

Велтман: „. . . опуская Райну на лавку, крытую мягким ковром.“

Мутева: „. . . и сложи Райна на одар, послан с меко халище.“

Груев: „. . . и спусти Райна на кривет, послан с мека постилка.“

Много осезаемо е у Мутева присъствието на фолклорното:

Велтман: „. . . но бой продолжался в одной части города от восхода зари утренней до восхода звезд.“

Мутева: „На едно място в града трая боят откак ся зора зазори доде звезди изтекоха.“

Груев: „. . . нь в един край на града бой траял от изход на слънце до изход на звезди.“

Мутева умее майсторски да запази чрез лексика и ритмизиращ словоред емоционалността на оригинала. За въздействието на нейния превод върху читателя това е особено важно.

Велтман: „— Княже — сказали они, — вступились мы по тебе! Чужой земли ищешь ты, а от своей отчуждался! Без щита твоего и матерь твою, и детей твоих пленили было печенеги. Или не пойдешь оборонять нас, или не жаль тебе ни отчины твоей, ни близких своих не жаль.“

Мутева: „— Княже, казаха му те, домлия ни за тебе. Ти тръсиш чужда земя, а от своята бягаш, ти не ни вардиш, и печенези малко оста да заробят майка ти и децата ти. Ще ли дойдеш да ни отбраниш, или не са ти драги ни бащина ти земя, ни род.“

Груев: „— Княже! рекли, мы смя ся разжелили на тебе! Чужда земя тръсиш, а своята оставяш на чужденци! Без твое зашщитение печенезите щат заробят и майка ти и децата ти; нема не щеш дойдеш да ни отбраниш? Нема не ти е мило за отечеството ти, ни за родината ти!“

Мутева умело използва синонимиката. И в приведения по-долу пример тя е уместна, защото повтореният от автора епитет променя формата си.

Велтман: „Горьки были Святославу эти вести, горек упрек, горька и разлука с Преславом.“

Мутева: „Люти бяха тия вести за Святослава, горчиви бяха тия думи, но още по-тежко му беше да остави Преслав.“

В „Райна, королева болгарская“ Велтман влита, както и в историческите си романи, цитати от летописи, хроники, от фолклора. А. Богданов е установил следните извори, използвани в повестта: „Книга путей и государств“ от арабския автор от втората половина на X в. Ибн-Хаукал, „Повесть временных лет“, „Поучения Владимира Мономаха“, Лъв Дякон, Скилица, Продължителя на Хрониката на Георги Амартол, билини от сборника на Кириша Данилов.

Тези цитати Мутева не превежда. Как да си обясним, че тъкмо тя, която полага толкова усилия за четивността на превода си, не се бои, че ще останат неразбрани? Навярно като човек, живеещ в Русия, тя се е поддала на впечатлението, че за съотечествениците ѝ те няма да представляват трудност. У Груев всички тези цитати са преведени.

Каквито промени и да е правила Мутева, стилът на оригинала, разбира се, не е изчезнал безследно. Не си го е поставяла за цел и преводачката. В нейния текст прозира например сантиментално обогатеното. Най-често в особено близките до сантиментализма описания на душевни състояния. Тъкмо тук Мутева е най-склонна, за да запази стилистичната им окраска, да използва книжна лексика, да въвежда русизми. В западноевропейската и руската литература сантиментализмът има богат арсенал от изразни средства и българската възрожденска литература — оригинална и преводна, — която се намира често в сферата на това направление, постепенно ги създава.

Един пример:

Велтман: „Между тем сердце Райны предчувствовало ожидавшее ее горе. Оскудела в ней душа, взалкала крепости и не обретала; слезы катились потоком, тушили зарю.“

Мутева: „Сръдцето Райнино осещаше, че я чака злото, душата ѝ беше отслабнала, тялото ѝ изнемоляло. От очите ѝ роняха ся слъзи като дъжд и гасяха хубавата ѝ младост.“

Груев: „Помежду това Райниното сърце предусещало някакво зло. Духът ѝ отслабнал, търсила мощ и не намирала; слъзи ѝ текли като поток и гасили животната заря.“

Разликата между Мутева и Груев тук не е чак толкова голяма. А колко добре е намерен глаголт „предусещам“. Така и другаде сред някое непохватно изречение проблясва сполучлива находка. Навярно и това заедно с други моменти в превода на Груев има предвид Любомир Андрейчин, когато казва по повод на същия този пример: „Ако сравним някои пасажи от превода на Ел. Мутева с превода на Й. Груев, ще видим нейното предимство в употребата на повече народни и стилно по-естествени изразни средства (без да абсолютизираме това положение и без да отричаме положителните качества и на Груевия превод).“¹⁵

Още един момент в превода на Мутева заслужава внимание. Тук само ще го набележим, защото е от компетентността на историците на книжовния език.

Преводачката е владеела в съвършенство руския език. Във Велтмановата повест тя е разграничавала думите, заимствувани от исторически и литературни паметници, както и авторите „нелогични архаизми“¹⁶. Освен „Райна, королева болгарская“ Мутева сигурно е познавала и някои Велтманови исторически романи, изобилно наситени с такава лексика.

В превода има няколко случая, когато Мутева е превела Велтманови неологизми със собствени. Например „... одожил каленными стрелами“ с „... навалил со стрели“. Или „добросанная“ с „доброснажна“. Но това става рядко. По-важно е, че и Мутева се занимава със словотворчество. Може би за да компенсира изобилието от неологизми в текста, тя се залавя да създаде свои, като ги образува неизменно от славянски корени, префикси, суфикси и т. н. По български образец създава: изпъденик, нерожба, безума, кущина. Когато следва руски образци, става трудно да се различи неологизъм от русизъм и все пак в случай като: потъклив, братал се, прибиточен, опалници, польстил и др., имаме работа, струва ми се, с неологизми. Не можем ли да видим тук и въздействието на Иван Богоров?

В „Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век“, София, 1974 г., някои от тези думи, взети от „Райна, българска царкиня“, са дадени като пример. Да речем: „прибиточен,

¹⁵ Л. Андрейчин. Езикът на първата преводачка Елена Мутева. — В: Из историята на нашето езиково строителство. С., 1977, с. 203.

¹⁶ Термина заимствувам от: С. Флорин. Неологични архаизми. — В: Езикови проблеми на превода (Руски език). С., 1987, 142—149.

— чна, —чно, прил. книж. остар. (рус. прибыточный). Полезен. Че пак не ли беше прибыточен за нас мирът и приятелството с гръците. Ел. Мутева“ (с. 389). „Разжегам, несл. книж. остар. (от руски разжечь). Разпалвам. Начна да нагледова за Райна, да ѝ бае и шепне любовни гатанки и да разжега младото ѝ сърце. Ел. Мутева (с. 42).

Остарели думи — от съвременна гледна точка, но дали това не са невъзприети от езика неологизми на Елена Мутева? Не е ли правила тя по примера на Велтман свои опити да обогати българската лексика? Или целта ѝ е била само да внесе колорит в своя превод? Същото, за което пише във връзка с работата си над „Петър I“ от Алексей Толстой преводачът Сидер Флорин? Заслужава си въпросът да бъде изяснен.

Съзнателната и последователно издържана привързаност към народния език нарежда Елена Мутева сред най-ярките представители на новобългарската школа в развитието на книжовния ни език през Възраждането. Нейният превод на „Райна, королевна болгарская“ с основание се сочи сред най-значителните приноси за победата на тази школа¹⁷. Принадлежността на Мутева към нея е естествено за тази девойка от Одеса, чито семейство е тясно свързано с Васил Априлов, Иван Богоров, Найден Геров, Ботю Петков и др. Навярно към същия кръг принадлежи и авторът на съобщението в „Цариградски вестник“ от 20 февруари 1853 г. за излизането на „Райна, българска царкня“. Той е убеден, че „по съдържанието си, по езикът и правописанието си“ този превод „ще вземе първо място в българската литература“. След повече от век Любомир Андрейчин отново ще подчертае, че именно благодарение на народния език Елена Мутева „... успява да постигне естественост и на много места художествена изразителност на превода“¹⁸.

В заключение нека прозвучи още веднъж словото на Елена Мутева в една възхвала на българската земя.

Велтман: „— О, богата земля болгарская, княже, — сказал сторожевой воевода дружины великокняжеской Претич. — В годину войны с греками был я там с отцом твоим светлым князем Игорем. Там земля садом, цветами и дубравами украшена, горами опоясана. Велики в той земле горы под облаками, так велики, что солнце катится по вершинам. Хороши и города. В Загорье железняк, там родится железо, и куют там мечи и сабли с золотой насечкой и копыя и стрелы калят. А скаты гор усеяны розовым цветом, из него же чинят благовонный елей. Багр и синегу красят там на диво. А свежая овощь, красная всякая ягода — вертоград земной!...“

Мутева: „— О, богата е българската земя, княже! рече Претич, войводата на князевата стража. Преди години кога ни имахми война с гръците, ходих аз там с тейка ти светла князя Игоря. Там земята е градина, цвете цъфти, шюма ся зеленее, с планина е опасана. В оная земя планините са високи над облаците, толкови високи дего слыщето ся търкаля по връхат. Хубави са и градовете. В Загорieto има железнак, там ся ражда железо и коват там саби со златни резки и сулицы и стрели калят; а полето е насадено с трендафил, от него варят дъхаво масло. Чръвен и син цвят красят там за чудо. Сякакви овощия има, чръвени ягоди, гроздие — същи рай земни.“

Така може да го каже само българка и не предшествуват ли такива места в превода на Елена Мутева прозата на Любен Каравелов?

За Мутева най-важното е разказаните от Велтман страници от българската история да придобият онази езикова плът, която би трябвало да им е изконно присъща — българската, за да поеме читателят в ръце за пръв път художествено повествование за българското минало. Тази първа преведена на български историческа повест трябва да стане за него сякаш първа българска историческа повест.

След като посочихме толкова предимства в превода на Мутева, да се върнем към този на Груев. Преди всичко не бива да го оценяваме със съвременни мерки. Приносното в него може да проличи само при исторически подход. Наистина Груев няма таланта на Мутева. Вярно е, че той използва архаични форми, например дателен и родителен падеж, форми със спрегнат спомогателен глагол и пр. Както посочва Л. Андрейчин, той „допуска смесване на извивателното и преизказното наклонение“ (това е една важна слабост в неговия превод.)¹⁹.

Но неоспоримо достойнство на Груев е, че той широко въвежда общоевропейска културна лексика (и там, където Мутева я изпуска или заменя с народна). Така „статуя“ тя превежда с „идол“, а Груев навсякъде пише „статуя“, „химера“ Мутева превръща в „ламя“, у него тя си остава „химера“ и т. н. За мъките и успехите на Груев съдим най-добре по пасажи, избилствуващи с културна лексика, като например описанието на Преславския храм. Тук за строителството на църкви с т. нар. гръцка архитектура Велтман пи-

¹⁷ Р. Русинов. Учебник по история на новобългарския книжовен език. С., 1980, с. 89 и сл.

¹⁸ Л. Андрейчин. Езикът на първата преводачка. . . , с. 201.

¹⁹ Пак там, с. 204.

ше: „... оно съществувало в Галии още до Меровингах.“ У Мутева мястото е изпуснато. „Мозайка“ Мутева превежда тук с „мусия“, Груев пише „мозайка“ и т. н., и т. н.

Съвсем различен е подходът на двамата преводачи към синтаксиса на оригинала. За да направи превода си по-четивен, Мутева редовно разделя сложните изречения на прости. Макар и често много непохватно, Груев се стреми да се придържа към оригинала. Той дава своя принос за усъвършенстването на българския синтаксис.

Мутева и Груев са били изправени пред дилемата, която е решавал за себе си всеки български преводач от времето на Възраждането: да бъде четивен или да не изневерява на оригинала. От днешна гледна точка преводач, който има съзнание за неприкосновеността на изходния текст, има по-вярно, „по-модерно“ отношение към задачите си. Но в средата на XIX век на практика такъв подход не може да даде добри резултати. Не може да осигури нито определена степен на разбираемост, нито присъствието поне на елементи на художественост. Но все някой трябва да поеме и по този път, да бъде „краен“ и да трупа, макар и невинаги успешно, ново езиково богатство. По-късно подхода на Елена Мутева ще възприеме например С. С. Бобчев и с цената на известни съкращения ще направи хубав превод на разказа „Л'Орко“ от Жорж Санд (1876). Марко Балабанов ще тръгне по другия път и ще направи много точен, но „спянат“ превод на повестта „Дяволското благо“ на Жорж Санд (1874).

Приведените примери от преводите на Елена Мутева и Йоаким Груев илюстрират разлики в подход, талант, език и т. н. Но всичко това не бива да се абсолютизира. Разбира се, и Мутева използва книжна лексика, а Груев — народна. Въпросът е какво преобладава и определя основното. Трябва да се натрупат много наблюдения, да се сравнят с оригинала десетки преводи, преди да получим реална представа за подхода, способностите, резултатите в дейността на преводачите ни от времето на Възраждането. Но би могло навярно още сега да се каже, че който е искал да постигне художественост, е посмал по пътя на Мутева. За това е било необходимо да се използват максимално възможностите на народния език и с много чувство за мярка да се обогатява той с книжовна лексика. Опитите да се запази целостта на оригинала са водели явно до толкова повече нечетивност, колкото по-труден е бил този оригинал.

В театралния живот през Възраждането „Райна, кралица на българската“ присъства чрез драматизацията на Добри Войников. За нея е използван преводът на Елена Мутева, който съвсем ясно прозира в репликите. Оригинален, публикуван един-единствен път в „Библиотека для чтения“ от 1843 г., едва ли е бил достъпен за драматурга. Както видяхме, Мутева приближава повестта към българския читател преди всичко с работата си върху езика и стила. Но тя запазва целостта на сюжета и редица стилстични особености на оригинала. Войников разрушава структурата на повестта. И преди всичко той почти изоставя руската линия, всичко, свързано с княз Светослав и дружината му, епизода на неговото завръщане в Киев, разговорите с княгиня Олга и т. н. На заден план остава и Воян със сложните си изживявания и своето изкуство. У Войников той не е ваятел церопластик, а живописец, нещо много по-разбираемо за българския зрител и читател. Бегло се споменават способностите му да върши чудеса. При това обяснение им дава не самият Воян, както е в повестта, а цар Петър, „Чародейството — казва той на Райна — изпитва тайните на природата и с непознати нам естествени сили чародейт представя ниняко явление за чудение.“ Този български владетел от X век говори като просветител от XIX век, както е Войников. В драмата е коригирано в съответствие с исторически извори и със съхраненото в народната памет и отношението към Самуил.

Ако Мутева приближава „Райна, кралица на българската“ към своите съотечественици, Войников разко я придържа към тях. Може би прекалено рязко? Ако се съди по многобройните отзиви, свидетелстващи за успеха на представленията на „Райна“, той е стигнал до такава граница на нейното опростяване, която е осигурила възможен максимум зрители и читатели. Успехът на драматизацията се дължи, изглежда, и на това, че тъкмо в нея става ясно видима връзката, която българският зрител може да направи между „Райна княгиня“ и „История славеноболгарская“ на Пансий. Ахо в историческите романи на Велтман в центъра стои ежедневието в отколешни времена, в тази повест се разказва за живота в царски и княжески палати. Като отстранява руската линия, Войников измества на първи план всичко, свързано с двореца в Преслав, главни действащи лица стават представителите на българската царска династия. Така драматургът показва на зрителите „живи действия от неговата славна прошлост“. Войников много добре съзнава, че е опростил сюжет и герои в името на временен успех, както сам пише: „Да оставим настрана нашите „Райни княгиня“ и „Малакови“, които са направени не за бъдещия наш театър, а само за една моментална нужда, за едно особено по себе си обстоятелство, още и за частно едно общество.“²⁰ Това „ча-

²⁰ Читалище, г. III, 1873, кн. 7—8.

стно общество²¹ трябва да е онази част от неговите съотечественици, за които преводът на Мутева не представя Велтмановата повест в достатъчно достъпен вид²¹.

Не сме поставяли въпроса, защо повестта се появява на български едва девет години след написването ѝ? По подобни въпроси е по-добре да не се гадае. Защото след време се появява архивен документ, някое писмо и става ясно кой, кога, кому и коя книга е донесъл и всички логически построения рухват. Друг е въпросът защо и двата превода излизат през 1852 г. Защото е навечерието на Кримската война. В Русия и особено в Одеса и Москва мнозина българи участвуват в нейната подготовка. И в България са се пробудили нови надежди. Една повест за съюз между руското и българското оръжие още през Х век ще засили вярата в близкото освобождение. Тази вяра двата превода на „Райна, королевна българская“ и драматизацията на Добри Войников ще поддържат чак до 1878 г.

²¹ По този въпрос вж. Д. Левков, *Драматургията на Войников и формирането на театралния вкус през Възраждането*. — В: *Добри Войников*. Съчинения в два тома. Т. I. С., 1983, 7—26.